

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ORTAK TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAZ YAPIMININ ARKAIK HAFIZA TESEVVÜRÜ VE SAZIN TÖREME FUNKSIYONU

Doç. Dr. İlhame GESEBOVA,

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü

ilhame92@mail.ru

ORCID:0009-0002-7419-9182

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15292266>

Özet: Ortak Türk müzik kültürünün gelişmesinde tarihi açıdan yeri doldurulamaz öneme sahip çok sayıda telli müzik aletleri, zaman zaman oluşmuş ve günümüze kadar ulaşarak, modern müzik aletlerinin oluşumunda etkisini göstermiştir. Orta Asya halklarından Anadolu Türklerine, Balkanlar'dan Tuva'ya, Hakas Türklerine kadar Türk ruhunu taşıyan ve ortak müzik kültürünü yaşayan tüm Türkçe konuşan halklarda, telli müzik aletleri zaman zaman değişse de özünde asıl olan, ruhun ve düşüncenin akışı değişmeden kalır. Mit ve efsane örneklerinde müzik aletlerinin yapımı ve oluşumu hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. “Süleyman ile Saz”, “Göy Ozanı” efsanelerinde, musikar kuşu, ney ile ilgili söylemeler, Orta Asya ve Kafkaslar'da yaşayan olay ve hikâyeler, Dede Korkut, Hz. Süleyman, Aldede hakkında söylenenler ortak Türk kültürünün sanatının kökeni ve tarihine ilişkin fikirlerin simgesidir. Müzik aletinin yapım ile ilgili Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Azerbaycan vb. Türk halklarının çoklu efsane ve rivayetler vardır ki, günümüzde araştırma konusu haline gelen bu efsane ve rivayetler tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılmasına yardımcı olur. Bunlar, ilkel düşüncelerden bu yana, tarihin daha eski dönemleri, içerikleri ve özleriyle birlikte daire içine alınarak gözlemlenir.

Anahtar kelimeler: Mit, Saz, çogur, bağlama, setar, gopuz.

Summary: The stringed musical instruments are the most important of the instruments that have a special place in the common Turkic musical culture. Each musical instrument corresponds to the musical taste of the society in which it lives. Because every musical instrument is a manifestation of the aesthetic taste of the society to which it belongs, the understanding of art, self-expression, the color of sound. The names of traditional musical instruments in Turkic dialects show the connections and similarities among them. For example, “kalkopuzu” (two-stringed instrument, Turkish kopuz) in Kazakhstan, “topshur”, “dikili” in Altai, “igil”, “sherter” (stringed instrument) in Tuvans, “homish” (two-stringed instrument) in Khakass, “gırumpa”, “sankopuz” (kubuz) in Sahalar and others are the manifestation of the historical landscape and ethnic identity.

A large number of string musical instruments, which are of irreplaceable historical importance in the development of the common Turkic musical culture, have been formed from time to time and have reached to the present day and have shown their influence in the formation of modern musical instruments.

Although stringed musical instruments change from time to time, the flow of the spirit and thought, which is the main thing, remains unchanged in all Turkish-speaking peoples who carry the Turkish spirit from the peoples of Central Asia to the Anatolian Turks, from the Balkans to the Tuva, Khakassian Turks and live a common musical culture. There is sufficient information about the construction and formation of musical instruments in myth and legend examples. In the legends such as “Suleyman with the instrument saz”, “Goy Ozan”, the bird of music, sayings about ney, events and stories living in Central Asia and the Caucasus, Dede Gorgud, Prophet Suleyman, Aldede is symbolic of the ideas about the origin and history of the art of the common Turkic culture.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Uzbek, Turkmen, Kyrgyz, Kazakh, Azerbaijani and other Turkic peoples have multiple legends and rumors about the construction of musical instruments, which have become the subject of research today, these legends and rumors help to uncover historical facts. These are observed by circling around, along with the older periods of history, their content and essence, since primitive thoughts.

Keywords: *Myth, saz, chogur, baghlama, setar, gopuz.*

Yazılı kaynaklarda telli çalgıların yaratılışıyla ilgili pek çok efsane ve rivayetler bulunmaktadır. Efsanelerin birinde kartalın parçaladığı bir hayvanın bağırsaklarının bir ağacın dallarına dolandığı vurgulanır. Daha sonra kuruyan ve gerilen bağırsak, rüzgâr estiğinde titreşmeye ve farklı müzikal sesler çıkarmaya başlar. Bu sesleri duyan eski insanlar ilk telli çalgıyı icat ettiler.

Tarihsel olarak telli çalgıların gövdesi, kolu ve başlığı farklı ağaç türlerinden, telleri ve kola bağlanan perdeler belirli şekillerde hayvan bağırsaklarından yapılmıştır. Bunlar halk arasında dolaşan söylemelerin bize getirdikleridir. Doğal varlıkların, dağların, kayaların yankılarından, rüzgârın muhteşem sesinden, pınarların sesinden vb. gelen ses bir müzik aletinin yaratılmasına yol açmıştır. İnsanlar bu harika seslere kayıtsız kalmadılar ve bir müzik aleti yarattılar. Müzik aletlerin insanlar tarafından yaratılması anlamında bu tür söylemelere dayanması tesadüfi değildir, aksine bunda bir doğruluk izi vardır.

Kırgız efsanelerine göre Kambar Ata veya Kambarhan kopuz ve müziğin atasıdır. Evliya olarak kabul edilen Kambarhan, atların ve at sürülerinin koruyucusu olarak bilinir. İnanişâ göre Kambarhan, bir eşeğin bağırsağını gererek ve çalgı çalıyormuş gibi yaparak bu bağırsağı parmağıyla veya mızrakla döverek kopuzu icat etmiştir. B. Ögel de araştırmasında bu konuda ilginç yorumlarda bulunmaktadır [Ögel, 1991].

Kazak efsanelerinden birinde dombranın mucidinin Kambarhan olduğundan bahsedilmektedir. *“Eski çağlarda, halkının geleceği için savaştan Kambarhan adında genç bir avcı yaşarmış. Kambarhan bir gün avladığı hayvanı yüzdü ve bağırsaklarını bir ağacın üzerine attı. Bağırsak bir daldan diğerine sürüklenerek gerildi. Başka bir gün oradan geçmekte olan Kambarhan hoş bir ses ve uyumlu bir melodi duydu. Etrafına baktığında dalların arasında uzanan çift bağırsak gördü.*

Rüzgâr estiğinde bağırsaklardan ses çıkar. Kambarhan o ağacı kesti, oydu ve kendine dombra yaptı”. Kambarhan'ın bu yeni icadı Kazak halkı arasında büyük ilgi uyandırmıştı [Müptekeyev, 1998].

Dütarın kökenine dair dikkat çekici rivayet ve söylemeler Türkmenler arasında da yer almaktadır. Örneğin, birinde şöyle denilir: *“Baba Kamber Hazreti Ali'nin*

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

atlarına bakıyordu. Baba Kamber'in baktığı bu at zayıflamaya başladı. Sebebini öğrenmek isteyen Hz. Ali aniden Kamber'e gitti. Kamber'in bir müzik aleti çaldığını gördü. Atı da müziği dinliyordu. Hz. Ali sordu: “Bu çalgı nedir, kim yaptı?” Kamber, “Bu çalgının adı dütar, onu tahtadan oyup kendim yaptım. İlk başta sesi iyi değildi ama sonra şeytanın yardımıyla sesini eski haline getirdim” der [Успенский-Александрович-Беляев, 2003]. Müzik aletinin yapımına ilişkin tarihsel-kültürel akışın sağladığı bilgiler, çeşitli hikâye ve hadislerle çevrelenmesi açısından tipolojik değerlendirmelere temel oluşturmaktadır. Görüldüğü gibi İslam'ın gelişi ve dinin kutsal şahsiyetleriyle olan bağ, karşılaştırmalara esas teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu tür analizlerde mitolojik katmanın, dini boyutun, tarihi katmanın yanı sıra sosyo-politik aşamanın sağladığı bilgi ve eklemelerin ön plana çıkarılması netliğin temelini oluşturur. Hz. Ali ile ilgili söylemler de bu düzende olup, çeşitli tasavvurlarla karşımıza çıkmaktadır.

Benzer hikâyeler Kırgızlar arasında da yer almaktadır. Kırgız rivayetlerinden birinde “ Hz. Ali'nin atı Düldül'e bakan Kamber adında bir adam vardı. Her gün o Ali'nin Düldül'ünü otlatur, su verir ve onu beslerdi. Hz. Ali atının gün geçtikçe zayıfladığını görür ve nedenini sorar.

Kamber, her zamanki gibi otunu, suyunu vererek beslediğini söyler. Hz. Ali bir gün Kamber'in peşine düşer. O sırada Kamber'in oturup kopuz çaldığını, atı Düldül'ün ise ot yemeden kopuz dinlediğini ve ağladığını görür” [Dıykanbayeva 2009: 297]. İslamiyet'in gelişinden sonra Türk halklarında bu tür hikâye ve olayların yaşanması doğal bir süreçtir. Genel olarak sosyo-politik süreç, farklı kültürel akımların benimseyip sahiplenmesiyle devam eder. İslam kültürü ve ideolojik sistemi de aynı eğilimi esas almaktadır. Mesela, Nevruz töreniyle ilgili söylenenler, Kitab-i Dede Korkut destanındaki İslami motifler, bir müzik aletinin hazırlanmasıyla ilgili geniş toplum arasında söylenenler bunun örnekleridir.

V. M. Jirmunski'nin derleme örneği, “Dede Korkut'un bir müzik aleti yapmak istediğini” vurgular. Üzerinde tüm melodilerin çalınabilmesi için çalışır. Ancak böyle bir müzik aleti için ahşabın seçilmesi zahmetlidir. Hiçbir sonuç alamaz. Bir gün ormanda odun ararken şeytanlarla karşılaşır. Şeytanlar ondan yaptığı müzik aletini onlara göstermesini isterler. Dede Korkut ormandan çıkıyormuş gibi yapar. Hatta gizlice yanlarına yaklaşır onları dinler. Şeytanlar onun hakkında konuşuyor ve diyorlar ki: “Korkut Ata kopuzu yapamayacak. Çünkü sıradan bir ağaçtan kopuzun yapılamayacağını bilmez. Bunu yapabilmek için yaban domuzunun kirdığı “loh-jid” ağacından bir kol yapması gerekir. Üzerine deve derisi çekilmelidir. İyi kişneyen

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

tayin kuyruğundan tel yapsın. Bunlari kuru bir dala sabitleyip ve arından tellere “sasik-kuray” yapıştırıcı sürsün. Kopuzu yapmanın tek yolu budur” [Жирмунский, 1962: 252-253]. Müzik aletinin yapım ile ilgili Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Azerbaycan vb. Türk halklarının çoklu efsane ve rivayetler vardır ki, günümüzde araştırma konusu haline gelen bu efsane ve rivayetler tarihi gerçeklerin ortaya çıkarılmasına yardımcı olur. Bunlar, ilkel düşüncelerden bu yana, tarihin daha eski dönemleri, içerikleri ve özleriyle birlikte daire içine alınarak gözlemlenir. Gösterdiğimiz örnekte Dede Korkut'un ilk kopuzu yapması bu arkaik düşüncenin imgesini ön plana çıkarır. Bütün bunlar sosyolojik sistemin mitolojik katmanı, tarihsel katmanı, etnografik kesinliği, sosyoloji sistemin coğrafi atlası düzeyinde özün tipolojisini ön plana çıkarır.

Türk halklarının müzik aletleri hakkında önemli bilgiler Bolat Şamğaliuli Sarıbayev gibi birçok araştırmacının eserlerinde bulunabilir. Kazak ve Sibiry Türk halklarının müzik aletlerinin benzerliklerine bilimsel olarak değinmiş ve dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur. İddialara göre Kazak müziğinin kökeni ve temeli Türk arfası ve sazıdır.

Telli müzik aleti kavramı ortak Türk ozanlarında ve âşıklarında aynıdır. Bu bakımdan telli çalgılar, çalım tarzı ve çalgı yapısındaki farklılığa rağmen çalım tarzına göre dört gruba ayrılır:

1. Mızrapla çalınanlar: tar, saz, ud, kanun, berbet, rud, rübab, kopuz, çoğur;
2. Yay ile çalınanlar: kemençe, çegana;
3. Parmakla çalınanlar: (gerilmiş) ceng, Şirvan tamburu;
4. Vurmalı çalgılarla çalınanlar: santur, sevender;

Telli çalgılar esas olarak dört bölümden oluşur:

1. **Tekne (gövde).** Burada ses rezonansı yaratılır, oluşturulur ve güçlendirilir.
2. **Kol.** Gövdede rezonans yapan teller kolun üzerinden geçerek sol elin parmakları tarafından bölünerek farklı seslerin elde edilmesine olanak sağlar.
3. **Baş (kelle).** Burada tellerin bağlı olduğu burgular vasıtasıyla çeşitli kök kurallar elde edilir.
4. **Göğüs (Kapak).** Telli çalgılarda göğüs önemli bir rol oynar. Sesin olanakları telli çalgıların göğüsünde yoğunlaşmıştır.

Telli çalgılar için iki tür üretim teknolojisi vardır: Toplama yöntemiyle, yani birkaç parça ayrı ayrı hazırlanıp daha sonra monte edilir. Ud, saz, berbet, çoğur, çağana, santur, kanun bu kuralla üretilenler arasındadır. Bu tür bir araya getirilmiş

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

muzik aletlerinin yapımı için önceden özel bir kalıp hazırlanır. Kalıbın baş kısmına “küp”, alt kısmına ise “tabancık” adı verilen parçalar yerleştirilir.

Gerekli ağaç türlerinden seçilip kurutulan ahşap malzeme 5 mm kalınlığında kesilerek uygun ebatlarda yapılır. Bu kaburgalar 70-90 °C sıcaklıktaki sıcak suda 20-25 dakika bekletildikten sonra özel kalıplarda bükülerek tabana ve küpe monte edilir. Toplanmış parçalar tekrar demir pimlerle sabitlenir. Ancak son dönemde sazbandlar modern teknolojilerle kaburgaları güçlendirir yani yapıştırıcı kullanıyorlar. Bu da müziği daha da güzelleştirir. Kaburga sayısı çoğunlukla tektir [K.K.1. Ferman, K.K.2, Niyameddin; 2024]. Sazın kaburgaları kadına ve erkeğe göre değişiklik gösterebilmektedir. Kadınların göğüs kısmını dikkate alarak sazının tekne kısmı ona göre belirlenir.

Bitmiş tekneğe kol eklenir.

Bu dönemde kol ve teknenin dengesine özellikle dikkat etmek gerekir. Kol tekneye bağlandığında doğruluğu sağlamak için özel cetveller kullanılır ve kolun başla birleştiği kısım 5 mm aralıklarla yerleştirilir, böylece teller akort edildiğinde kol öne çıkıp yerini alır. Ceviz ağacından yapılmış tekne ve kolu mihrap birbirine bağlar. Daha sonra göğüs kısmı takılır.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

4 mm kalınlığında dut ağacından yapılmış göğüs kısmı genellikle bezir veya zeytinyağı ile yağlandıktan sonra birkaç gün muhafaza edilir. Yağı tamamen emildikten sonra ateşin üzerinde tutularak kurutulur (pişirilir). Birkaç gün sonra bu işlem tekrarlanır. Bitmiş göğüs kısmı, özel ahşap tutkalı ile tekneye tutturulur. Aletin yapımında kemik ve balık yağının pişirilmesiyle hazırlanan ahşap tutkalı kullanılmaktadır. Parçalar düzeltilip temizlendikten sonra üzerlerine ince bir tabaka sıcak tutkal sürülür ve kuvvetli basınçla birbirine bastırılır. Tüm parçalar bağlandıktan sonra burgular ve perdeler takılır. Oyma yöntemiyle, yani belirli büyüklükte kesilen ağaç kütüğünün içi oyulur, dışı ise istenilen kalınlığa kadar düzeltilir. Tar, kemençe, rud, rübab, tambur, kopuz, ceng oyularak yapılır. Bu yöntemle yapılan yani teknelerin bütün halinde kesildiği müzik aletlerinde, seçilen ağaç türünün kesilme zamanının dikkate alınması gerekir. Genel olarak ağaçların özsu oranı en çok ocak ve şubat aylarında azalır. Teknenin hazırlanması amaçlanan ağacın da bu aylarda kesilmesi gerekir. Bunun nedeni, çok fazla özsu içeren ahşaptan yapılmış bir teknenin, biraz kuruduktan sonra çatlaması veya deforme olmasıdır. Oyma işleminden sonra teknenin en az 2-3 yıl boyunca karanlık bir yerde özel sıcaklıkta uzun süre kurutulması gerekir.

Herhangi bir müzik aletinin tekneğini yapmak için kesilmiş ağaç gövdesini ikiye bölüp çekirdeği çıkarmanız gerekir. İkiye bölünen parçaların kesik yüzleri düzeltilir, istenilen aletin şablonu çizilir ve içi oyulur. Duttan yapılan aletlerinin tekneğinin ıslakken oyulması daha kolaydır. Deneyimler, çok yaşlı ve çekirdeği boş olan bir ağacın kullanılmasının tavsiye edilmediğini göstermektedir.

Aletin sesi büyük ölçüde nasıl kurulduğuna bağlıdır. Tekneler tamamen kuruduktan sonra iç ve dış kısımları kesilip düzeltilir ve oyma yöntemiyle yapılan sazlarda kol kısmı tamamen oyulur. Teknenin yüzü bir hayvanın kalbinin derisi veya balık derisi ile kaplıdır. Teknenin üzerine yerleştirilen büyük bir köprü, tellerin gerilimini alarak teknenin içindeki boşluğa verir. Bu boşlukta oluşan ses dalgaları tekrar yüze geri döner. Böyle bir durumun defalarca tekrarlanması sonucunda ses daha güçlü ve daha uzun hale gelir, dolayısıyla tam tını tonları elde edilir. Armut ağacı, burguların yapımı için en iyi malzeme olarak kabul edilir. Ondan yapılan burgular kökü hassas bir şekilde tutar ve atmosferik basınca dayanıklıdır. Telli çalgıda metal, kapron, ipek ve bağırsaktan yapılmış teller kullanılır. Metal teller daha güçlü ve temiz bir ses üretse de parmakla basıldığında ipek ve bağırsak tellere göre daha serttir. Her çalgıda teller farklı çaplarda olup, başları ilmeklenerek çanağın alt

“TURKIY XALQLAR FOLKLORINING QIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

kismina yerlestirilen ozal tellere gecirilir. Simgir metal, ebonit veya masif ahşap malzemededen uretilmektedir.

Azerbaycan topraklarinda farkli donemlerde muzik aletleri yapan unlu sanatçilar vardi. Sazbend Muhammedali Muharremov, Kerem Musayev, Mustafa Veliyev, Ustad Yunus Musayev, Aslan Kosali, Ustad Hudu Mahmudov, Ayaz Zulfugarov, Hasan Dergahgulyev, Sazbend Gezenfer vb. gibi sanatçilar geleneği usta-çirak yoluyla surdurmüşler ve sanatı günümüze taşıyacak çiraklar yetistirmişler.

Türkistan coğrafyasında dolaşan çok sayıda söylemeler ve rivayetler, kopuz hazırlama yöntemini çeşitli düzeylerde topluma sunma arzusu ve amacı ile karakterize edilmektedir. Telli çalgılar ailesinde benzersiz olan kopuz, yapıldığı ağaç ne olursa olsun, deve derisi veya at kuyruğu kılıyla kaplı olmasına bakılmaksızın hassasiyetle sunulur. Kazak bilim adamı A. Jubanov, eski çağlardan beri iki telli dombra-kopuz varyantının duvara asılmadığı böyle bir ev, çadır bulmanın imkansız olduğunu belirtir. Ahmet Caferoğlu ayrıca Hun Türkleri döneminden itibaren Balkanlar ve Afrika'da yayılım gösterdiğinden söz eder.

En eski telli çalgı kopuz olarak kabul edilir. Geçmişte kopuz, Anadolu-Azerbaycan ozanlarının yanı sıra diğer Türk halklarının icra sanatlarında uyguladıkları ve kullandıkları başlıca müzik aletiydi. Yaratılış tarihi çağımızdan çok önceye atfedilmektedir. Güney Azerbaycan'da Şuşdağı eteklerinde yer alan antik insan yerleşimi Cıgamiş arkeologlar tarafından yürütülen kazılarda (1960), M.Ö. 6. binyıla atfedilen nadir kültür örnekleri keşfedilmiştir. Bu buluntuların en ilginci, göğsünde kopuzu olan bir ozan ve birkaç müzisyenden oluşan bir müzik topluluğunu tasvir eden çanak çömlekti. Kopuz, Türk halklarının yaşadığı geniş coğrafyalarda biliniyordu. İki tür kopuz daha yaygın olarak kullanılırdı. Bunlardan ilki, “gıl kopuz” veya “ikilik” olarak bilinen ve yay ile çalınan iki telli bir kopuz türüdür. Orta Asya halkları arasında, özellikle Kazakistan'da “gıl kopuz” veya “ikilik” kopuz yaygındır ve günümüzde de kullanılmaktadır. İkincisi ise modern âşık sazının selefi kabul edilen üç telli “kolça kopuz”dur. Kolça kopuz, Azerbaycan Türklerinin kullandığı en eski telli müzik aletidir. Türk halklarının müzik aletinin yapımı konusunda farklı düşünce ve mülahazaları vardır. Kopuz çalgısı çalan dedelerimiz aslında birbirini

“TURKIY XALQLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

tanımasa da hepsi aynı şekilde yapılmış olup, çalım tarzı ve çalgının sesi birbiriyle tamamen uyumludur.

KAYNAKÇA

1. *Azerbaycan Enenevi Musiki Atlası-Çoğur*, 2022-03-25 tarihinde arşivleştirilmiştir. Kullanım tarihi: 2014-03-04.
2. **Dıykanbayeva, Mayramgül**, *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültürünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara-2009.
3. **Durbilmez, Bayram**, *Áşıklık Geleneklerinde Saz*, Millî Folklor, 2010, S. 85, 148- 158.
4. **Karakurt, Deniz**, *Türk Efsane Sözlüğü*, Türkiye-2011, s 135.
5. **Korkmaz, E.** *Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*, Ant Yayınları, İstanbul-2016
6. **Necefzade, A.** *Azerbaycan Çalğı Aletlerinin İzahlı Lüğeti*, Bakü-2004.
7. **Ögel, B.** *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 9, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara-1987.
8. **Özbek, M.** *Türk Halk Müziği El Kitabı I Terim Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara-2014.
9. **Sadie, Stanley**, *The New Grove Dictionary Of Music And Musicians* (5. bas.), Grove, New York-2021.
10. **Sartkojaoğlu, Karjaubay**, *Eski Türk Dombırasındaki Saz Yazı*, Turan-Sam: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi IV (14), 11-20, 2012.
11. **Uspenskii, Viktor Aleksandrovich ve Belyaev, Viktor** (2003). *Turkmenskaya muzıka*, Soros Kazakistan Vakfı, Almatı-2003.
12. **Жирмунский, В.М.** *Огузский героический эпос и «Книга Коркуда»*. в кн. «Книга моего Деде Коркуда». А кадемия Наук СССР (Ленинград, отд.), Москва-1962. 299 с.

Kaynak Kişiler:

13. K. K. 2. Huduzade Niyameddin. 2 Haziran 1998 yılında doğdu. Kişisel görüşme :25 Şubat 2024
14. K.K. 1. Mahmudov Ferman. 19 Aralık 1965 yılında doğdu. Kişisel görüşme: 25 Şubat 2024

İnternet

15. <https://kanal23.com/haber/elazig/3-bin-yillik-gelenegi-100-yillik-Ruzba-saziyla-surduruyor-6v0Kao8w>.